

Wankele sokkels. Omstreden monumenten in de openbare ruimte

Toelichting op het adviesrapport van de KNAW

Maria Grever

Amsterdam, 23 oktober 2023

Dank voor de introductie. We hebben als commissie *Omstreden Monumenten* twee jaar intensief samengewerkt en veel discussies gevoerd. Het rapport - een ongevraagd advies aan de staatssecretaris van Cultuur - dat we nu bespreken is het resultaat van de inbreng en verschillende expertise van deze commissie.

Elk monument in de openbare ruimte - een standbeeld, Stolperstein of gevelsteen - is een knooppunt van verhalen die soms schuren. Elk monument heeft een biografie, een geschiedenis van levensfasen: van oprichten, onthullen, vereren en herdenken tot protesteren en verdedigen.

Veel monumenten zijn uitdrukking van lokale, nationale of transnationale identiteiten; soms alle drie tegelijkertijd. Zo zijn het standbeeld van Zadkine, *De verwoeste stad*, in Rotterdam en het Slavernijmonument in Amsterdam verbindende elementen in de stad, maar beide monumenten zijn ook belangrijke ankerpunten in de vormgeving van de Nederlandse identiteit. Ze vertolken daarnaast het verzet tegen geweld en de bevrijding daarvan in een transnationale context.

De **hoofdvraag** van ons adviesrapport is: *wat maakt monumenten in de openbare sfeer omstreden en wat zijn de voorwaarden voor een evenwichtige communicatie hierover met betrokkenen?*

Twee onderzoeksterreinen staan centraal:

- koloniaal verleden van Nederland, inclusief slavernij;
 - oorlogen en genociden in de 20^e eeuw waar Nederland bij betrokken is geweest
- Beide terreinen gaan over ingrijpende en traumatische gebeurtenissen die over generaties heen lang doorwerken in het leven van grote groepen mensen en hun nabestaanden.

We hebben ons gericht op drie doelgroepen: 1. bestuur, beleid en politiek; 2. onderwijs, musea en erfgoedhuizen; 3. burgers, inclusief omwonenden en gemeenschappen.

In ons rapport zijn zeven Nederlandse omstreden monumenten diepgaand geanalyseerd. Drie raken aan het koloniale verleden en slavernij: de standbeelden van J.P. Coen in Hoorn; Peerke Donders en de geknielde man in Tilburg; Anton de Kom in Amsterdam. Vier andere monumenten verwijzen naar oorlogen en genociden in de 20e eeuw: het beeld van de Olympische sporter in Amsterdam; de Armeense gedenksteen in Assen; het Holocaust Namenmonument in Amsterdam; het tijdelijk monument in Den Haag dat herinnert aan de genocide in Srebrenica.

Elf andere voorbeelden passeren de revue, zoals de Muur van Mussert als voorbeeld van dadererfgoed, en naamgeving van straten en tunnels. Op de landkaart ziet u de spreiding van de onderzochte monumenten.

Wat zijn nu onze bevindingen? Ondanks het unieke karakter van elke casus gaat het om drie bronnen van discussie of conflict die met elkaar samenhangen: 1. *Wie en wat is afgebeeld*; 2. *Hoe en waar*; 3. *Informatie en communicatie*. Ik loop ze even met u langs. De details staan in ons rapport.

De eerste conflictbron: ***Wie en wat is afgebeeld***

Wie zijn die verbeelde historische figuren precies? Coen werd lange tijd geframed als de zeeheld die Nederland rijkdom bracht. Die visie blijkt uit het feit dat zijn beeld op een hoge sokkel staat met een kanon aan zijn voeten op een prominente plek in Hoorn. Inmiddels is er veel ophef over Coen, maar het standbeeld staat nog steeds midden op het plein. Het is niet verplaatst.

Het standbeeld van de sportman is na veel discussie wel verplaatst, namelijk naar het binnenterrein van het Olympisch Stadion. Uit onderzoek bleek het verhaal van de Olympische groet die terug zou gaan naar de Romeinse groet een fabeltje; het gebaar verwijst naar de fascistengroet van Mussolini en is kort daarna overgenomen door Hitler. De complexe geschiedenis van de verbeelde figuren is vaak onbekend. Nog onbekender is de eenzijdige beeldvorming: het op de voorgrond plaatsen van bepaalde historische verhalen en de uitsluiting van tegenstemmen destijds. Er is kortweg gezegd gebrekkige kennis over de uiteenlopende en veranderende interpretaties van het Nederlandse verleden.

De tweede conflictbron: **Hoe en waar: vorm, beeldtaal en plaats**

Het standbeeld van missionaris Petrus Donders met een onbekende geknielde Afro-Surinaamse man symboliseert zijn hulp aan zieke mensen in Suriname tijdens de slavernij, met name lepralijders, die hij dag en nacht zelf verzorgde. Veel Tilburgers bewonderen hun "Peerke". Maar het beeld wekt bij andere mensen verontwaardiging. Donders' rechterhand rust op het hoofd van de geknielde man, waarschijnlijk een lepralijder; zijn linkerhand houdt een kruisbeeld in de hoogte. De missionaris is gekleed, de geknielde man is halfnaakt. Houding en beeldtaal drukken in de ogen van tegenstanders de suprematie van het katholieke geloof uit en de minachting voor de lokale bevolking in de koloniën. Het standbeeld continueert een koloniaal en racistisch wereldbeeld. Dit type standbeeld is overigens deel van een bepaald genre in andere landen. Vergelijkbaar omstreden is het standbeeld van de Franciscaner missionaris Junipero Serra met een naakte jongen in Palma de Mallorca. Het is in 2020 beklad.

Een soortgelijke emotie speelt bij de Surinaamse antikoloniale schrijver Anton de Kom, eveneens halfnaakt afgebeeld. De naaktheid van De Kom en van de zwarte geknielde man herinnert aan de westerse minachting voor de gekoloniseerde mens, en staat voor primitiviteit en ongeremde seksualiteit.

De locatie (plaats) kan de commotie versterken. De plaquette voor de in de oorlog vermoorde Sinti en Roma in Den Haag was door een verbouwing bijna onzichtbaar geworden. Nabestaanden en buurtbewoners voerden actie voor een meer zichtbare locatie. Bij het Namenmonument (Weesperplein) in Amsterdam ontstond mede door de enorme omvang ervan een controverser over de plaats.

De derde conflictbron: **Informatie en communicatie**

Bij veel onderzochte omstreden monumenten heeft ontbrekende of onjuiste informatie over inhoud en procedures tot heftige emoties en conflicten geleid. De communicatie tussen bestuurders en burgers over op te richten én over bestaande monumenten verloopt vaak grillig en moeizaam. In diverse gevallen zochten burgers hun toevlucht in juridische procedures, zoals bij het Armeens monument; het Namenmonument; het standbeeld van Donders.

Wat is de diepere achtergrond hiervan? Gemeenschappen willen om allerlei redenen een gedenksteen of standbeeld, zoals voor de verwerking van leed of ter

nagedachtenis aan een belangrijke persoon. Bestuurders staan bij die verzoeken voor dilemma's. Aan de ene kant willen ze eraan tegemoet komen, maar '*elke gemeenschap haar eigen monument*' kan tot een woud aan monumenten leiden en staat haaks op het idee van een *gedeelde* openbare ruimte. Wie wel of niet een standbeeld krijgt, is telkens een delicate beslissing die zorgvuldige voorbereiding vergt. Maar toch: de besluitvorming over een monument is geen toevallig proces.

Als gevolg van historisch gegroeide machtsverschillen krijgen bepaalde mensen en gebeurtenissen wel een monument en andere niet, of veel later. Het collectief geheugen is steeds het resultaat van selectief vergeten of verdringen. Dat geldt zeker voor het koloniale verleden van Europese landen zoals Nederland, waarin uitbuiting en geweld op basis van een racistische beschavingsmissie plaatsvonden en de dodelijke slachtoffers "vergeten" werden. In het verlengde daarvan is een opvallende bevinding in ons rapport de verschillende omgang met monumenten ten aanzien van de dodelijke slachtoffers.

Soms erkennen bestuurders snel het leed van een groep. Voor de slachtoffers van de MH17 in 2014 kwam al na drie jaar een monument. In andere gevallen van grootschalig geweld en genocide, waar de Nederlandse overheid en/of Nederlanders mede verantwoordelijk voor zijn geweest, duurde het lang voordat overheden en publiek oog kregen voor de doden en hun nazaten.

Tegenwoordig is geschiedschrijving over Auschwitz zonder de slachtoffers en hun verzet te benoemen onacceptabel. Deze omslag zien we ook bij monumenten. Voor Nederlandse slachtoffers van de Holocaust verrezen de eerste, vaak bescheiden gedenktekens vanaf de jaren 60. In 1977 kwam het Auschwitzmonument van Jan Wolkers, daarna kwamen monumenten voor andere slachtoffers, zoals voor homoseksuelen of Sinti en Roma, terwijl in 2021 het Namenmonument werd onthuld. Het patroon van vertraagd reageren voltrok zich ook bij slachtoffers van slavernijverleden en kolonialisme. In 2002 werd het Nationaal Monument Slavernijverleden onthuld en inmiddels zijn in diverse gemeenten monumenten opgericht die de slachtoffers herdenken.

Maar, hoe zit dat met *bestaande* monumenten en straatnamen van het koloniale verleden, zoals met Jan Pietersz. Coen? Even de feiten over deze gouverneur-generaal. Om verzekerd te zijn van een monopolie over de lucratieve nootmuskaathandel voerde Coen in 1621 de opdracht van de VOC uit tot ontvolking

van Banda Lontor: ruim 14.000 Bandanezen werden vermoord, overlevenden als slaven naar Batavia gedeporteerd, hun dorpen platgebrand. Circa 400 mensen konden ontluchten. Bandanese leiders (orang kaya's) werden gevangen genomen, gemarteld en door Japanse samoeraibeulen in dienst van de VOC onthoofd. Enkele afgehakte hoofden werden als afschrikking op bamboestokken gespietst.

Vanuit dit perspectief zijn de beelden en straatnamen ter ere van Coen een vorm van symbolisch geweld tegenover de slachtoffers en hun nazaten. Coens wrede machtsuitoefening wordt in de openbare ruimte vrijwel kritiekloos voortgezet met alle ingesleten vooroordelen en emoties over kolonialisme en racisme. Je zou kunnen zeggen dat dit dadererfgoed is. Alleen op Banda Neira staat sinds 2003 een monument die de dodelijke slachtoffers met hun namen herdenkt. In Nederland niet.

Toch waren er eerder protesten tegen de VOC en Coen; ook tegen de oprichting van zijn standbeelden. Maar die drongen nauwelijks door in de beeldvorming. Zo publiceerde de geschiedvorser Johannes Hageman in 1868 een gepeperde kritiek op het plan voor een standbeeld in Batavia.

Een deel van "het dankbare nageslacht" wil voor Coens roem een standbeeld oprichten ter ere van: "Monopolie, verwoesting van alle vrijheid in handel!" op de plek "waar alles door hem, en op zijnen last, werd verwoest op 1 Junij 1619" (...).

Onlangs hebben nazaten van de ontluchte Bandanezen van zich laten horen. Op 8 mei 2021 ontving Hoorn een krachtige protestbrief uit Banda Ely van de Kei-eilanden. De briefschrijvers beschouwen de daden van Coen als genocide en eisen dat het standbeeld uit de openbare ruimte wordt verwijderd.

De verschillende omgang met monumenten en de doden blijkt ook bij het recente drama in Srebrenica. Voor de 8.000 slachtoffers in 1995 bestaat nog steeds geen nationaal monument in Den Haag, ook al hebben twee ministers van Defensie dat publiekelijk beloofd. Er is alleen een tijdelijk monument geweest. Ook is er geen straat vernoemd naar een vermoorde Bosnische moslim, zoals voor Rizo Mustafic, de elektricien die voor Dutchbat werkte. Wel is in Arnhem door de wethouder het naambord ter nagedachtenis aan de gesneuvelde Dutchbatter Jeffrey Broere onthuld voor een viaduct over de A-12.

Voor de vele slachtoffers van grootschalig geweld en genocide is een publieke gedenksteen enorm belangrijk. Het helpt bij de rouwverwerking, maar is ook urgent

vanwege de desoriënterende ervaring van de nabestaanden na de bijna complete vernietiging van hun gemeenschap. Zorg dragen voor de doden, gemarkeerd door een duidelijk monument, is een poging tot het hervinden, herstellen en herwinnen van de collectieve herinnering. Het bewerkstelligt ook een besef van historiciteit: door het ritueel van herdenken en herinneren worden verleden, heden en toekomst met elkaar verbonden.

Voor de omgang met bestaande omstreden monumenten in de openbare ruimte denken bestuurders en actievoerders aan verschillende opties voor actie en reactie. We hebben die in het rapport als handelingsopties schematisch in kaart gebracht en de voor- en nadelen besproken. Een veelbelovende invalshoek is conceptuele vernieuwing, zoals de omkering van bestaande beelden of groteske installaties die voorbijgangers kunnen aanzetten tot kritische (zelf)reflectie.

Een voorbeeld is het ruitersstandbeeld van een Afro-Amerikaanse jonge man met dreadlocks en Nike sneakers door Kehinde Wiley, onthuld in New York City in 2019 en daarna permanent geplaatst in Richmond. Wiley steekt op deze manier de draak met de ruitersstandbeelden uit de canon van de westerse kunstgeschiedenis. Het is een kritiek op de kolossale standbeelden van de generaals uit het Confederate Leger in de zuidelijke staten van de VS. Omkering en ontregeling zien we ook bij de computerbewerking van een foto van het Emancipatiemonument in Washington, door Hans van Houwelingen.

Voor een evenwichtige omgang met omstreden monumenten geeft het rapport onder meer de volgende aanbevelingen:

- Bestudeer de geschiedenis van het afgebeelde (wie / wat), de afbeelding (het monument) en de context (incl. de weerstanden destijds). Bij historisering hoort ook onderzoek naar toenmalig kritiek en verzet.
- Betrek beeldend kunstenaars en kunsthistorici om de beeldtaal te begrijpen of om conceptuele vernieuwing van een bestaand omstreden monument te scheppen.
- Ontwikkel als gemeente een beleidsvisie op publieke monumenten, het zogenaamde "herinneringslandschap" van de regio.
- Voer als bestuurders gesprekken waarbij alle partijen betrokken worden: omwonenden, nabestaanden, actievoerders. Niet iedereen kan altijd tevreden worden gesteld, maar communiceer duidelijk.

- Een breed toegankelijk landelijk monumentenregister met een Kennisbank kan behulpzaam zijn. Dat register kan wel verbeterd worden door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). De RCE kan samen met VNG en UNESCO Nederland daartoe een expertiseteam publieke monumenten opzetten, zodat gemeenten daar met hun vragen en dilemma's terecht kunnen.

In het rapport staat ook een handreiking, een stappenplan in vijf fasen voor bestuurders voor de omgang met nieuw op te richten of bestaande monumenten, ook bruikbaar voor de twee andere doelgroepen.

Tot slot. Sommige standbeelden wankelen inmiddels op hun sokkels. De acties vóór of tégen monumenten en de publieksdebatten zijn een uiting van veranderd historisch besef. Zo is er de laatste jaren in Nederland meer kennis opgebouwd over de doorwerking van het koloniale verleden en is een verandering gaande van het cultureel-mentale archief in de harten en hoofden van mensen. Meer en goed onderwijs in geschiedenis en CKV (culturele en kunstzinnige vorming) is daarbij hard nodig. Publieke monumenten helpen mensen om een visie op zichzelf en de wereld te ontwikkelen. Discussies, petities, demonstraties en protest zorgen voor onrust, maar houden het verleden ook levend en voorkomen dat een samenleving haar geheugen verliest.

Het ergste wat een samenleving in dit opzicht kan gebeuren is dat het verleden is uitgewist én dat niemand meer weet dat het is uitgewist. Dan ontbreekt de belangrijkste bron waarmee mensen een visie op zichzelf en de wereld kunnen ontwikkelen. Het huidige herinneringslandschap in Nederland biedt – mét alle tekortkomingen, debatten, emoties, demonstraties en acties – nog steeds deze rijke bron. Dat is een groot goed. Sterker nog, de commotie over publieke monumenten creëert met vallen en opstaan een nieuwe geschiedenis van Nederland.

Dank u wel

<https://www.knaw.nl/nl/publicaties/wankele-sokkels-omstreden-monumenten-de-openbare-ruimte>